

ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ

ΤΕΥΧΟΣ Νο 222-223 · ΑΘΗΝΑ, ΧΕΙΜΩΝΑΣ 2018 · ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ: 10€

οι Μαρξιστικές Ιδέες ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ Λογοτεχνία

Μια προσέγγιση

Α. ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ • Α. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ • Τ. ΛΕΙΒΑΔΙΤΗΣ • Κ.
ΒΑΡΝΑΛΗΣ • Ν. ΚΑΛΑΣ • Ν. ΜΠΕΛΟΓΙΑΝΝΗΣ • Γ. ΣΕΦΕΡΗΣ
Σ. ΤΣΙΡΚΑΣ • Μ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ • Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ • Μ.
ΛΟΥΝΤΕΜΗΣ • Δ. ΚΟΚΟΡΗΣ • Γ. ΡΙΤΣΟΣ • Μ. ΧΑΚΚΑΣ • Κ.
ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ • Δ. ΧΑΤΖΗΣ • Μ. ΑΞΙΩΤΗ • Θ. ΚΟΡΝΑΡΟΣ
Μ. ΑΥΓΕΡΗΣ • Α. ΦΡΑΓΚΙΑΣ • Π. ΝΟΥΤΣΟΣ • Δ. ΔΟΥΚΑΡΗΣ
Τ. ΠΑΤΡΙΚΙΟΣ • Β. ΘΕΟΔΩΡΟΥ • Κ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ • Δ. ΒΟΥΤΥΡΑΣ
Β. ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ • Π. ΜΑΡΤΙΝΙΔΗΣ • Κ. ΠΑΡΟΡΙΤΗΣ • Δ.
ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΣ • Χ. ΜΑΡΑΒΕΛΙΑΣ • Μ. ΚΑΡΑΣΑΡΙΝΗΣ • Ν.
ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ • Δ. ΔΗΜΗΡΟΥΛΗΣ κ.ά.

Πεζογραφία / Ποίηση / Δοκίμιο

Α. ΣΤΑΣΙΟΥΚ • Σ. ΜΠΕΚΕΤ • Μ.Β. ΛΙΟΣΑ • Χ. ΡΟΘ
Γ. ΓΙΑΤΡΟΜΑΝΩΛΑΚΗΣ • Ε. ΚΑΝΕΤΙ • Γ. ΠΑΝΟΥΣΗΣ κ.ά.

Ο κύκλος του Σεφέρη και το φάντασμα του Μαρξ

του Δημήτρη Δημηρούλη

1. ΟΤΑΝ ΤΙΘΕΝΤΑΙ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗΣ στην ελληνική λογοτεχνία, και ιδιαίτερα όταν συνεκφέρονται πολιτικές και ιδεολογικές θεωρήσεις, ελλοχεύει ο κίνδυνος να καταλήξει η συζήτηση στον τετριμμένο εκχυδαϊσμό της αποκαθίλωσης προσώπων από τη μια μεριά ή της εμμονικής υπεράσπισης του καθιερωμένου και τυποποιημένου από την άλλη. Φαντάζει εξωπραγματική η προσπάθεια να παρακάμψει κανείς εκτεταμένες αποτιμωσεις της ελληνικής διανόησης και να τολμήσει να προτείνει ακόμη και τον παλαιό νιτσεικό προοπτικισμό, δηλαδή να δούμε την αλήθεια, την αξία και το νόημα της ελληνικής λογοτεχνίας εντός του πολιτισμικού πεδίου, της ιστορικής συγκυρίας και της ερμηνευτικής σχετικότητας. Η προοπτική εμπλέκει τον παρατηρητή και το παρατηρούμενο, το οποίο συγκροτείται από πολλούς παράγοντες με δυναμικό όμως κέντρο την έννοια του «λογοτεχνικού». Το «λογοτεχνικό» δεν νοείται εν κενώ, αλλά εν σχέσει προς τα συμφραζόμενά του και υπό την αίρεση της κριτικής ματιάς. Στην περίπτωση της ελληνικής λογοτεχνίας το περιεχόμενο του «λογοτεχνικού» καθορίστηκε σε υπέρτατο βαθμό, έναντι της Ιστορίας, ως παρόν και ως παρελθόν.

Ο ελληνικός μεσοπόλεμος

2. Ας πάρουμε ως παράδειγμα την ιστορική περίοδο του ελληνικού μεσοπολέμου και ως περίπτωση τη γενιά του '30. Μελετώντας λογοτεχνικά έργα, δοκίμια, ημερολόγια, απομνημονεύματα, αλληλογραφίες και άλλα συναφή κείμενα της εποχής διαπιστώνει κανείς ότι η λογοτεχνική γραφή

προϋπέθετε ως υπόβαθρο τον κόσμο της Ιστορίας και την αμεσότητα της εποχής. Σε αυτό το περιβάλλον η λογοτεχνική αναζήτηση (ισχυρή και εγρήγορη) ενσωμάτωνε, συνθήτως ασύνειδα, ένα ιδεολογικό φορτίο το οποίο αυτόματα μετέτρεπε σε αισθητικό πρόταγμα και πολιτισμική αξία. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Σεφέρη και του κύκλου του, ακριβέστερα του στενού κύκλου του, στον οποίο ανήκουν πρωτίστως οι Γιώργος Κασιμάλης, Γιώργος Θεοδοκάς, Ανδρέας Καραντώνης και δευτερευόντως άλλα πρόσωπα που δεν θα αναφερθούν στην παρούσα περίπτωση. Ο κύκλος αυτός είναι σημαντικός γιατί έδρασε ως, κατά περίπτωση, χαλαρός ή συνεκτικός πυρήνας διαμόρφωσης του πολιτισμικού πεδίου, όπου και εγκαθίδρυσε διεκδικητικά τον όρο «γενιά του '30». Πρόκειται για φιλόδοξη παρέμβαση με ευπροσάρμοστα πλαίσια, η οποία κατάφερε να μετατραπεί όχι μόνο σε σημαντική «στιγμή» στην Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας αλλά και να εξασφαλίσει αξιοσημείωτη διάρκεια πρόσληψης. Η ύπαρξη δραστήριων και στρατευμένων επιγόνων, με ακαδημαϊκή και κοινωνική επιφάνεια, βοήθησε στην επικράτηση και επιβίωση αυτής της γενιάς, περιόρισε όμως σημαντικά την αναγκαία ανανέωση του στοχασμού και της φαντασίας.

Τρεις κρίσιμοι όροι

3. Οι κρίσιμοι όροι μιας τέτοιας συζήτησης. Πρώτα αυτό που λέγεται «μεσοπόλεμος» ως γενικό πλαίσιο, μετά αυτό που λέγεται «μοντερνισμός» ως η ευρωπαϊκή συνθήκη ύπαρξης της ελληνικής λογοτεχνίας και, τέλος, η θολή πραγματικότητα που ονομάζεται «ελληνική κοινωνία». Επάνω σε αυτά πάτησε ο κύκλος του Σεφέρη για να χτίσει τη δική του πρόταση η οποία περιείχε, πάνω απ' όλα, έναν καινούργιο λόγο για τη λογοτεχνία, παράλληλα όμως και έναν μηχανισμό επεξεργασίας ιδεών, στρατηγικών, συμμαχιών και πολιτικών επιλογών. Αυτό που κατάφερε είναι πράγματι εντυπωσιακό: ο μεσοπόλεμος συρρικνώθηκε στη «δεκαετία του '30», ο μοντερνισμός σε «γενιά του '30» και η ελληνική κοινωνία ανυψώθηκε σε μια υπεριστορική Ελλάδα των ερειπίων και των νησιών του Αιγαίου. Για να γίνει αυτό, εκτός όλων των άλλων, χρειαζόταν και μια ιδεολογική υπέρβαση, η οποία έβαζε σε αγκύλες την ελληνική πραγματικότητα, χάρασε αυστηρά όρια στις πολιτικές πεποιθήσεις και αναλάμβανε να διαχειριστεί, πρακτικά και φαντασιακά, τις μετωνυμίες «τόπος» και «παράδοση» για τις έννοιες «ελληνική κοινωνία» και «ελληνική Ιστορία».

Ο ακραίος «κίνδυνος»

4. Στη δεκαετία του '30 οι μορφωμένοι αστοί αυτού του κύκλου είχαν απέναντί τους μια υπανάπτυκτη ελληνική κοινωνία, ένα ασταθές (έως ότου γίνει αυταρχικά σταθερό) πολιτικό σύστημα, τους δραματικούς απόηχους της Μικρασιατικής Καταστροφής, τα δυσοίωνα μηνύματα από την Ευρώπη και, το σημαντικότερο, για τις λογοτεχνικές και κοινωνικές επιδιώξεις τους, την εμφάνιση της κομμουνιστικής Αριστεράς και των μαρξιστικών ιδεών στην ελληνική κοινωνία. Η αντίδρασή τους, σε αυτό που θεωρούσαν ακραίο «κίνδυνο», έχει σημασία να μελετηθεί συστηματικά, γιατί δεν διαμόρφωσε μόνο τις πολιτικές τους ιδέες αλλά και τις λογοτεχνικές τους επιλογές. Εκτός δηλαδή από τα κείμενα «αρχών», κυρίως του Θεοτοκά, υπάρχει και η απάντηση με τον λόγο της λογοτεχνίας. Η «Ελλάδα», για παράδειγμα, του Σεφέρη είναι ένας βασανισμένος τόπος μνήμης και νοσταλγίας. Ο τρόπος που ανέδειξε ποιητικά το ζήτημα της τραυματικής ταυτότητας και του εθνικού διχασμού (ανάμεσα στην αισχύνη και το μεγαλείο) υπήρξε τόσο αποδοτικός ποιητικά, ώστε εξακολουθεί να τροφοδοτεί την εθνική φαρέτρα της διανόησης και της τέχνης στην Ελλάδα ανεξαρτήτως πολιτικής ιδεολογίας.

Η παρουσία της Αριστεράς

5. Η παρουσία της Αριστεράς στη λογοτεχνία, και γενικότερα στο χώρο των γραμμάτων, των επιστημών και της διανόησης στη δεκαετία του '30 υπήρξε δυναμική και διατηρούσε ακόμη την αίγλη της επαναστατικής ουτοπίας. Παρά τις παρενέργειες του σταλινισμού (του οποίου τα εγκλήματα δεν είχαν γίνει ευρέως γνωστά, πόσο μάλλον αποδεκτά από τους μαρξιστές ή μαρξίζοντες στην Ελλάδα) και παρά τις εσωτερικές αντιθέσεις και διαφοροποιήσεις στην ιδεολογική στράτευση, το αίτημα πολλών νέων ανθρώπων εκείνη την εποχή ήταν να αντιπαρεταθούν στους εκπροσώπους της αστικής τέχνης. Όσα όμως κέρδιζε η Αριστερά στην πολιτική και στην ιδεολογία τα έχανε εύκολα γιατί, ενώ οι αντίπαλοί της συνομιλούσαν με τον πιο δημιουργικό πυρήνα του ευρωπαϊκού μοντερνισμού, οι περισσότεροι από τους δικούς της συγγραφείς πάλευαν να προσαρμοστούν στις δογματικές ντιρεκτίβες του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Αξιοποιώντας αυτή την αδυναμία της Αριστεράς, και ακολουθώντας ένα στρατηγικό σχεδιασμό δραστηρικής παρέμβασης στα πράγματα, ο κύκλος του Σεφέρη

κατάφερε πολύ γρήγορα να διαθέτει μέσα προβολής του έργου των ανθρώπων του και ένα αξιόλογο δίκτυο υποστηρικτών ή συμπαθούντων εντός και εκτός χώρας.

Η αποσιώπηση του Μαρξ

6. Πώς διαμορφώθηκε η τακτική αυτού του κύκλου έναντι της Αριστεράς; Με πολλούς τρόπους εκτός από έναν: την αναμέτρηση με τις μαρξιστικές ιδέες. Ο Μαρξ ως φιλόσοφος και πολιτικός στοχαστής δεν υπάρχει στο κοσμοειδωλό τους. Δεν υπάρχει επίσης ως αντίπαλος. Και όταν λέμε Μαρξ δεν εννοούμε μόνο τον Μαρξ, αλλά ένα τεράστιο φάσμα ιδεών, αντιλήψεων, ερμηνειών και πρακτικών. Η αγωγή του σεφερικού κύκλου είναι τέτοια ώστε να αντιδρά με αλλεργική απέχθεια στις μαρξιστικές αντιλήψεις. Σιωπή και απουσία είναι τα παράγωγα αυτής της στάσης. Σε επίπεδο πολιτικής δράσης ή άποψης δεν ριψοκινδυνεύουν. Στη δικτατορία Μετάξά όχι μόνο δεν διώκονται αλλά έχουν ευνοϊκή ή ανεκτική μεταχείριση. Η κατοχή και ο εμφύλιος αντιμετωπίζονται συμβολικά, με τους τρόπους μιας ρητορικής που εξιδανικεύει τα πάθη του πραγματικού. Την εποχή αυτή συντάσσονται με το αντικομμουνιστικό στρατόπεδο και συνεργάζονται με τους Εγγλέζους. Οι τελευταίοι χρηματοδοτούν το περιοδικό *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* που εκδίδει ο Γιώργος Κασιμίπαλης στην αρχή (1945-1952) και ο Γ. Π. Σαββίδης (1953-1955) στη συνέχεια. Παρά τη φιλολογική και λογοτεχνική του επένδυση το περιοδικό υπηρετεί την εγγλέζικη προπαγάνδα στην Ελλάδα. Αλλά και γενικότερα η αγγλοφιλία του σεφερικού κύκλου, και τα εξ αυτής οφέλη, αποτελούν πραγματικότητες τις οποίες οι επίγονοι της γενιάς του '30 επιμελώς λησμονούν ή υποβαθμίζουν σε ασήμαντη λεπτομέρεια έναντι του σπουδαίου αισθητικού επιτεύγματος.

Η πρωτοκαθεδρία του Σεφέρη

7. Η αγγλοφιλία του σεφερικού κύκλου δοκιμάστηκε με το κυπριακό και, παραπλεύρως, με την αποικιοκρατική θρασύτητα που επέδειξε ο ομοτράπεζός του Λόρενς Ντάρελ. Όλα όμως εν τέλει χωνεύτηκαν και ξεχάστηκαν στη διαδρομή του Σεφέρη προς το Νομπέλ το 1963. Ο Σεφέρης είναι πάντα στο κέντρο. Αυτός άλλωστε συγκρότησε την πιο ολοκληρωμένη διανοητική και καλλιτεχνική απάντηση στα εξής ζητήματα: εθνική ταυ-

τότητα, ευρωπαϊκός προσανατολισμός, αισθητική καινοτομία. Οι άλλοι λειτούργησαν ως δορυφόροι. Ιδεολογικά δεν υπήρξαν απολύτως ταυτόσημοι, μολοντί συνέπλευσαν: ο Κασιμίπαλης ήταν καθεστωτικός υπό το κάλυμμα του παλαιού βενιζελικού, ο Θεοτοκάς, παρά τις πρόσκαιρες αποκλίσεις του προς τη φανατισμένη δεξιά, παρέμεινε πιστός στο μετριοπαθές κέντρο, ο Καραντώνης κατέληξε υμνητής της δικτατορίας του 1967 και οι σημερινοί απολογητές τους θεωρούν επαρκή εξιλέωση τη δήλωση του Σεφέρη εναντίον της Χούντας το 1969. Για τον τελευταίο είναι δύσκολο να πει κανείς τι ακριβώς πιστεύει, αφού η νοοτροπία του διπλωμάτη εμπότισε τόσο την ποίησή του όσο και όλα τα υπόλοιπα κείμενά του (δοκίμια, ημερολόγια, πολιτικά ημερολόγια, αλληλογραφίες).

Έλλειψη αντιπαράθεσης

8. Η αντιπαράθεση αυτού του κύκλου με τον Μαρξ και τον μαρξισμό δεν απέκτησε, όπως είπαμε, ποτέ θεωρητικό περιεχόμενο. Ούτε όμως η αντιπαράθεση με τον ευρύτερο χώρο της Αριστεράς στην Ελλάδα υπήρξε σαφής και συστηματική. Εκτός από τον Θεοτοκά που έδωσε δημοσίως την ιδεολογική μάχη αλλά χωρίς επαρκώς οργανωμένο πολιτικό στοχασμό. Τα ιδεολογικά, πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα μεταφέρθηκαν (αλλά δεν εξαφανίστηκαν, απλώς μεταμορφώθηκαν) στο πολιτισμικό πεδίο: εκεί ο Κασιμίπαλης δρούσε ως γενικό στρατηγείο, ο Καραντώνης ως διαπιστευμένος κριτικός, ο Θεοτοκάς ως ιδεολογική προθήκη και ο Σεφέρης, πάνω και πίσω από όλους, ως ο Ερχόμενος, στην ποίηση, στον δοκιμιακό στοχασμό, στο ίδιο το θεσμικό ζητούμενο για την αισθητική της ελληνικής ταυτότητας. Είναι εντυπωσιακό ότι, αν ρίξει κανείς μια ματιά στα ευρητήρια των *Δοκιμών* του, θα βρει λήμμα ακόμη και για τις Κουκουβάουνες, καμιά όμως μνεία για ποιητές της Αριστεράς (π.χ. Ρίτσος, Βάρναλης, Λειβαδίτης, Βρεττάκος) ή για θέματα όπως μαρξισμός, κομμουνισμός, σοσιαλισμός ή άλλα συναφή. Προφανώς ο Μαρξ δεν θα μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση. Κάτι τέτοιο είναι μάλλον κατανοητό. Δεν είναι όμως (δεν θα έπρεπε να είναι) κατανοητή η απουσία σημαντικών αριστερών ή άλλων μη ομοφρονούντων συγγραφέων από τον στοχασμό ενός εθνικού ποιητή-διανοουμένου. Ο Σεφέρης γράφει σαν εθνικό κέντρο. Πέραν της ανθρώπινης κλίμακας. Γράφει σαν να είναι ήδη παρακαταθήκη.

Η κρίσιμη στιγμή της μεταπολίτευσης

9. Η κρίσιμη στιγμή είναι η στιγμή της μεταπολίτευσης. Τότε οι επίγονοι του κύκλου αυτού, με συμφέρουσα πολιτική οξυδέρκεια, κάνουν δύο κινήσεις: η μία προωθεί τη γενιά του '30, τις αξίες και την αισθητική της, η άλλη, δείγμα μακιαβελικής γαλαντομίας, ανοίγει τις αγκάλες της στους πρώην εξόριστους και παραγκωνισμένους ποιητές, αλλά και σε άλλους διαφοροποιημένους ή ιδιόρρυθμους. Σαββίδης και Μαρωνίτης (με τα αναπόφευκτα εξαπτέρυγά τους) υπήρξαν οι αρχιερείς αυτής της ένωσης των εκκλησιών. Χωρίς να το πολυκαταλάβουμε βρεθήκαμε όλοι σε μια κατάσταση «το μικρό σπίτι στο λιβάδι». Λίγο η αντιδικτατορική ψυχολογία, λίγο ο Θεοδωράκης (με προσθήκη σε πιο *comme il faut* καταστάσεις του Χατζιδάκι), λίγο ακόμη η ξέπνοη αίγλη της Σοβιετίας και των δορυφόρων της, μαζί με τα πτωματοειδή κατάλοιπα του Μάν του '68, με ολίγη από *Δεκαοχτώ Κείμενα* (1970), *Νέα Κείμενα* (1971) και *Νέα Κείμενα 2* (1971) και με πασπάλισμα τη δήλωση του Σεφέρη το 1969, που τον ηρωοποίησε διά παντός στη συνείδηση των «ευαισθητοποιημένων» Ελλήνων, έφερε την κοινωνία σε μια κατάσταση πλήρους αποδοχής μιας τεχνητής εθνικής συναίνεσης στον χώρο του πνεύματος και της τέχνης. Η εγκατάσταση του συμβολικού πλεονάσματος στο συλλογικό θυμικό είναι τόσο βαθιά ώστε, αν κανείς διαφωνήσει, υποχρεωτικά θα χάσει, αφού πρώτα καταδικαστεί. Οι Νεοέλληνες της μεταπολίτευσης μεγάλωσαν με τη φανταστική υπεραναπλήρωση της μυθολογίας που εξέθρεψε η γενιά του '30 και με τον φεστιβαλικό ενθουσιασμό μιας αενάως αναβαλλόμενης ρομαντικής επανάστασης. Αν σ' αυτά προσθέσουμε και την ολοσχερή εξάρτηση της νεότητας πολλών γενεών, συναισθηματικά και διανοητικά, από αυτή την παράδοση και τον αντίστοιχο λόγο, μαζί με την εκπαιδευτική τυποποίηση και τη δημοσιογραφική πλύση εγκεφάλου, τότε είμαστε υποχρεωμένοι να αποδεχθούμε ότι, σε πολύ μεγάλο βαθμό, η ταυτότητα του μεταπολεμικού ανθρώπου στην Ελλάδα έχει καθοριστεί με αυτόν τον τρόπο και από αυτούς τους κύκλους.

Αριστερά και κυρίαρχος λόγος

10. Η Αριστερά, παρά τις επαναστατικές κορώνες, εντάχθηκε, σε πολιτισμικό επίπεδο, στον κυρίαρχο λόγο. Η χρυσή τομή βρέθηκε σε έννοιες όπως «λαός», «παράδοση», «ελληνική φύση», «φτωχολογία», «αλάνα»

(το πιο χαμηλό επίπεδο εξωραϊσμού του παρελθόντος). Έτσι κατανοείται και η στάση του Ρίτσου απέναντι στον Σεφέρη. Στη σύντομη αντιφώνησή του, όταν μετά από πρόταση του Σαββίδη έγινε επίτιμος διδάκτορας στο πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης το 1975, αφιερώνει το μισό σχεδόν κείμενό του για να πλέξει το εγκώμιο του Δαλάι Λάμα της ποίησης. Συνοπτικά: το γεγονός ότι ο σεφερικός κύκλος, και η ευρύτερη εκδοχή του, ξεπέρασαν την Αριστερά στο πεδίο της λογοτεχνίας, αφού γρήγορα και εύστοχα βρήκαν τρόπο να συνδέσουν την περιπέτεια του μοντερνισμού στην Ευρώπη με την ιδεολογική εκκρεμότητα της συλλογικής ταυτότητας στην Ελλάδα, επέδρασε και στην τελική επικράτησή του. Εκεί η Αριστερά υποχώρησε στις αντιφάσεις και στις αδυναμίες της. Όχι όμως όλη η Αριστερά ούτε όλοι οι άνθρωποι του λόγου και της τέχνης.

Η αποφυγή του πραγματικού

11. Η αισθητική ιδεολογία του σεφερικού κύκλου δεν βοηθά την τέχνη ούτε την πολιτική συνείδηση. Αυτό οδηγεί συχνά τους πολίτες σε μια δογματική τυφλότητα απέναντι στο αγαθό και το ωραίο. Ένα χαρακτηριστικό σύμπτωμα είναι η αποφυγή του πραγματικού (το οποίο απαιτεί λόγο, κρίση και απόφαση) και η προσφυγή στην αισθητική εξιδανίκευση των προβλημάτων. Η αισθητική ιδεολογία γίνεται άκρως επικίνδυνη όταν σκεπάζει την κενότητα νοήματος με μαγγανευτικές αυταπάτες. Σε όλη αυτή τη διαδρομή η απουσία του Μαρξ και των μαρξιστικών ιδεών από τον σεφερικό κύκλο φαίνεται εύλογη. Αν όμως δούμε το όλο ζήτημα από την ιστορική του προοπτική, τότε βλέπουμε ότι και στη λογοτεχνία επικράτησε ο λόγος των νικητών. Αναπόφευκτα, θα έλεγε κάποιος. Με τη μόνη διαφορά ότι έχει μεγάλη σημασία να δούμε πόσο καθόρισε η επικράτησή του το συναίσθημα και την κρίση μας στην πρόσληψη της λογοτεχνίας και στο σύστημα αξιών που προσδιορίζει τον πολιτισμό μιας χώρας. Αυτό ίσως αξίζει να το σκεφτούμε ξανά στην παρούσα ιστορική συγκυρία. Τίποτε δεν είναι τυχαίο, όλα συνδέονται. Κατά τα άλλα, ο Μαρξ υπήρξε πάντα ένα απειλητικό φάντασμα. Τότε και τώρα. Πίσω όμως από αυτό το φάντασμα κρύβεται ένας κόσμος ιδεών που δεν τον έχουμε μόνο πίσω μας αλλά και μπροστά μας. Για τη συγκεκριμένη περίπτωση, επομένως, δεν κρατάμε μόνο τι εκτόπισε και απώθησε αλλά και τι έβαλε στη θέση του. Κοιτώντας στον καθρέφτη της σημερινής κρίσης έχει ενδιαφέρον να λογαριαστούμε με αυτό το παρελθόν. Το φάντασμα του Μαρξ είναι ακόμη εδώ.